

УДК 1.147

Ягодзінський С. М.,
кандидат філософських наук, доцент,
Національний авіаційний університет
(Україна, Київ), sophist@nau.edu.ua

СОЦІАЛЬНО–СИНЕРГЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КОМПЛЕКСНОСТІ СИСТЕМИ ГЛОБАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ

Досліджено концепт природи як об'єкта аналізу соціально–філософського дискурсу. Встановлено, що в інформаційному суспільстві природа є середовищем збереження раціонального світорозуміння. Вона змушує особистість мережевого типу зазвжати на закономірності зовнішнього середовища. Це дозволило висунути гіпотезу про те, що для суспільства початку XXI ст. середовищем є також глобальні інформаційні мережі. Вони теж несуть в собі раціональні пізнавальні стратегії та разом із природою утворюють поле комплексності (у тлумаченні Н. Лумана). Показано, що комплексність здатна здійснювати процедуру диференціації соціального простору лише за умови його самоорганізації.

Ключові слова: глобальна інформаційна мережа, інформаційне суспільство, соціальна самоорганізація, природа, коеволуція.

Суперечності реалізації соціокультурного потенціалу глобальних інформаційних мереж найбільш яскраво проявляються у відношенні до природи, яка нині перетворилася на елемент геополітичної, економічної, політичної та національної карти пріоритетів і впливів. Боротьба за ресурси, геополітичне лідерство стали маніпулятивним компонентом суспільного дискурсу доби інформаційного суспільства. Відійшовши від індустріального типу економіки людина XXI ст. «розпредметнила» природу як джерело комфорту, подорожей, здоров'я тощо. Таке ставлення до природи є, з одного боку, прагматичним, а з іншого, – раціональним, адже щоб користуватися благами природи, людство мало турбуватися про її збереження і цілісність.

Утім, бурхливий розвиток інноваційних технологій другої половини XX ст., породивши мережевий тип особистості, зміщує відношення соціуму до природи як зовнішнього середовища. Здоров'я відновлюється фармацевтичними препаратами, відпочинок проходить у віртуальному середовищі, інноваційні методи трансляції інформації неймовірно реалістичні та полишені обмежень фізичних законів. В наслідок цього ступінь інтеграції суспільства і природи знизився настільки, що з рівня суспільної ідеології дискурс про природу перемістився на рівень суспільної психології, на якому поступово нівелювався до політичної боротьби «зелених» партій і громадських рухів за право управління державними і фінансовими ресурсами. Людина достатньо дистанціювалася від природи, з кожним днем наближаючись повного заміщення природного середовища штучним. Але чи може таке ставлення до природи задовольнити суспільство на сучасному етапі його розвитку? У контексті проблематики нашого дослідження переформулюємо зазначене питання так: якою мірою відношення до природи як до зовнішнього стосовно соціуму середовища впливає на реалізацію соціокультурного потенціалу глобальних інформаційних мереж, та яку роль воно відіграє у трансформації соціального простору й часу початку XXI століття?

Може скластися враження, що аналіз природи як зовнішнього до соціуму середовища не має безпосереднього відношення до реалізації соціокультурного потенціалу глобальних інформаційних мереж. З метою усунення таких сумнівів звернемося до

спадщини Н. Лумана, який у циклі праць обґрунтував системність соціуму як об'єктивну культурно–історичну його характеристику. Виступаючи проти традиційного позитивістського тлумачення соціуму, він звертає увагу дослідників на диференціацію між соціальною системою та її навколишнім середовищем (природою) [6, с. 23–32]. На думку вченого, відношення між системою та її оточенням динамічні, що не дозволяє утвердити примат цілісності, автономності та самоорганізованості системи без виокремлення форм їхньої системної диференціації. Жодна система не здатна до самоорганізації без кореляції із навколишнім середовищем. Інакше, зростання ентропії, яке супроводжує функціонування системи, неминуче призведе до втрати її рівноваги та подальшого руйнування.

Нарощуючі форми диференціації система та її оточення (яке теж є системою), зіштовхуються у протистоянні, оскільки вони мають відмінні правила й принципи внутрішньої організації. Подальша взаємодія систем може відбуватися за двома сценаріями: 1) поглинання однієї системи іншою; 2) вибудовування кожною системою правил, норм, цінностей і механізмів, які унеможливають перехід кордону між системами. При цьому перший сценарій настає при значному дисбалансі впливів однієї систем одна на іншу. Наприклад, не співмірність природного середовища із кількістю промислових та побутових відходів здатна спровокувати екологічну катастрофу, яка вже не може бути усунутою поверненням до раціонального природокористування.

З метою усунення подібних сценаріїв кожна система має розвивати власну складність, тобто повноту станів і подій. У рамках структурно–функціонального підходу такий процес отримав назву комплексності. Полемізуючи із цього приводу з Ю. Хабермасом, Н. Луман наполягав, що в умовах віртуалізації соціальних систем розуміння комплексності потребує розмежування таких системних станів як актуальність та можливість. І хоча Н. Луман не залишив остаточного визначення поняттю комплексності, дослідники вважають, що найбільш автентичною є позиція, згідно з якою «складність містить у собі цілісність таких можливостей, які за певних умов можуть бути актуалізованими або неактуалізованими» [7, с. 66]. При цьому зв'язок між тим, що стане актуальним, а що ні визначається не формальними системними критеріями, а сенсом і потенціалом взаємозв'язаних систем. Це й легітимізує аналіз коеволуції природи та суспільства при дослідженні соціокультурного потенціалу глобальних інформаційних мереж.

Концентруючи в собі систему соціальних норм, правил, цінностей, механізмів реалізації соціальної динаміки та статички, єднаючи в своїй структурі соціальні мережі, віртуалізуючи відомі форми соціальної взаємодії та породжуючи нові, для суспільства початку XXI ст. інформаційні мережі уособлюють собою сферу комплексності. Адже, з одного боку, вони цілком і повністю засновані на власних операціях та незалежні від природи як зовнішнього стосовно соціуму середовища, а з іншого – здійснюють редукцію комплексності. Це проявляється у зміщенні кордону між природою та соціальним середовищем за рахунок виявлення нових потенціалістських перспектив. І Н. Луман не поодинокий у розумінні необхідності аналізу зовнішнього середовища при здійсненні соціально–філософського аналізу феноменів, які визначають контури соціальної

реальності. Так, О. О. Дергачова вважає недостатнім погляд на глобалізаційні процеси лише під кутом зору змін в економічній, культурній, науково-технічній та інформаційній сферах [4, с. 1]. Дійсно, попри те, що трансформації вказаних сфер соціального життя на зламі XX – XXI століть найбільш помітні, зміни в природному та штучному оточенні суспільства впливають на зміщення акцентів в суспільній та індивідуальній свідомості з меншою силою.

Найбільшої небезпеки, на наш погляд, в даному контексті несе навіть не створення техносфери як надбудови над природним середовищем, не відсутність ефективної методології прогнозування наслідків технологічного прогресу, а зміна ціннісних орієнтирів суспільства. І мова не йде винятково про етичні аспекти відношення людини до природи. Проблема більш глибока й торкається структурних компонентів соціальної системи. Віртуальність простору сучасної культури на індивідуальному рівні створює ілюзію того, що на фізичні, хімічні, математичні та інші природні закони можна не звертати уваги. Не поодинокі випадки, коли після тривалої практики комп'ютерних ігор люди поводять себе в реальному житті так, нібито їхнє тіло не мало фізичних властивостей. Відчуття безсмертя, можливості чарівного повернення здоров'я, ігнорування власної фізичної підготовки, швидкості реакцій тощо неодноразово ставали причиною трагічних випадків.

Тому з точки зору комплексності глобальні інформаційні мережі є аналогічними писемності, книгодрукуванню, електричним механізмам, які свого часу, вступаючи у конфлікт з усталеними формами життєдіяльності суспільства, розкривали перед ним нові горизонти і перспективи. На початку XXI ст., будучи орієнтованими на інновації, інформаційні мережі також продукують у соціальному просторі невизначеності, потенції, біфуркації та атрактори, які сприяють диференціації соціуму від зовнішнього середовища. Дистанціюючи соціум від природи, вони сприяють розширенню його, вказують на перспективи планетарного масштабу.

Слід враховувати й те, що життєдіяльність самоорганізованої системи потребує обміну ресурсами зі зв'язаною з нею відкритою системою, якою для суспільства є природа. Відповідно, усунути природу, відмовитися від неї, замінити її штучним середовищем неможливо. З іншого боку, це означає, що поняття природи також є статичним. Відношення до природи міфологічного суспільства відрізнялося від релігійного, яке, у свій час, різко контрастувало у цьому питанні з суспільством індустріальним. Аналогічно цьому в умовах формування особистості мережевого типу та віртуалізації суспільних відносин, поняття природи теж має трансформуватися. Адже, її комплексність з точки зору соціальної системи змінюється.

Догичною в даному ракурсі до ідей представників структурно-функціонального аналізу концепція ноосфери вітчизняного вченого В. І. Вернадського. Запропонована ним ідея ноосфери передбачала взаємозв'язок природного й штучного, космічного та соціального. Цим самим він вперше виявив комплексно-контингентні відношення між суспільством та природою та опосередкованість цього відношення техніко-технологічним прогресом. Із початку XXI ст. цю роль почали відігравати інформаційні

мережі, які нині проходять етап мережевої інтеграції та глобалізації.

Продуктивним способом трансформації поняття природи в соціокультурний концепт вважаємо застосування соціально-філософського підходу, що увібрав як природничонаукові, так і гуманітарні аспекти цієї проблеми та найбільш гостро її актуалізує. У філософії природа розглядається як одне із центральних понять європейської культури, як «сукупність всього існуючого, і одночасно як об'єктивний світ, що протистоїть людині (суб'єкту), розвивається за власними законами та незалежний від неї» [8, с. 346]. Проте руйнівні наслідки людської діяльності для оточуючого середовища змушують нас переглянути традиційне суб'єкт-об'єктне відношення людини і природи. Це приводить до розробки так званого «системного підходу», при якому природа і суспільство розглядаються як взаємообумовлені частини єдиної екосистеми.

У даному контексті справедливим вважаємо зауваження А. В. Ахутіна, який, визнаючи усвідомлення факту отологічної єдності людини і природи одним з найвидатніших досягнень сучасності, пише: «Неможливо визначити природу, так би мовити, взагалі, поза вказаними культурними формами її освоєння, осмислення, і той же час не можна обмежитися простим переліком її можливих значень» [1, с. 15]. Тому взаємообумовленість частин системи людина-природа, висвітлена тільки в ракурсі екологічного, енергетичного, етичного і т.п. аспектів, на жаль, є простою фіксацією їхнього безпосереднього взаємовпливу, однак залишає поза увагою опосередковані зв'язки, які можуть мати вирішальне значення у ситуаціях визначення потенційного майбутнього. Відповідь на це питання криється саме в поняттях комплексності та контингентності, які, не фіксуючи наявний стан взаємовідношення систем (природи та суспільства), визначають сумісний потенціал та межі їхньої внутрішньої диференціації, тобто відмінності. Подібна біполярність при аналізі феноменів матеріальної та духовної культури притаманна усій європейській традиції. Критикувати такий підхід до вивчення явищ і процесів означало б ставити під сумнів надбання нашої цивілізації, оскільки принцип «розділяй та владарюй» неодноразово підтверджував своє право на існування. Досягнення природничих наук, психології, медицини, техніки потребували стадії накопичення технологічного досвіду, в основі якого лежить ідея демаркації між можливим і дійсним, причиною і наслідком, природним і штучним тощо.

На початку XXI ст. глибока диференціація соціальних мереж, що здійснюється за посередництва глобалізації інформаційних мереж, вимагає формування інтегрального поняття природи як комплексної, дотичної до соціуму системи. Це дещо суперечить тим стійким опозиціям, в які ми звикли ставити природу: людина і природа, штучне та натуральне, культура й природа, історія і природа, техніка та природа, реальне-віртуальне та інші. На наш погляд, нині природою слід вважати не лише частину фізичного, а й інформаційного простору, який є зовнішнім відносно до соціальної системи середовищем. Така інтерпретація поняття природи з одного боку усуває негативні тенденції антропологізації інформаційних технологій, а з іншого – зберігає за природою статус джерела і ресурсу суспільного розвитку.

Не буде перебільшенням прогноз щодо формування в першій половині ХХІ ст. інформаційної екосистеми соціуму, яка охопить форми коєволюції природи та суспільства, збільшивши при цьому їхні степені свободи. Правомірність такого висновку підтверджує теза Г. Жданова, який писав: «У різні періоди розвитку різні типи цивілізацій включали в систему своєї культури різні типи взаємовідносин з природою... «співжиття» людини з природою завжди носило відбиток більшої чи меншої нерівності замість гармонічної коєволюції» [5, с. 26–27]. Пророчими у цьому контексті є слова лауреата Нобелівської премії І. Пригожина, який відмічав: «Ізольоване місто приречене на зникнення... Життя потребує взаємодії з середовищем, і, зрозуміло, це однаково має силу і для людини» [9, с. 253]. Навіть властива нашому часу віртуалізація форм організації соціального життя не здатна відірвати цивілізацію від її зв'язку з природою. Все ж, поринаючи у феєрію споживання, освоюючи технологічні інновації, віртуальні простори, в цілому людство зберігає відчуття реальності, прагнучи розширити його кордони.

Ще на початку минулого століття В. І. Вернадський передбачив перехід від гетеротрофності (використання живого) до автотрофності (створення штучного живого). Він був переконаним, що «для отримання синтетичним шляхом їжі необхідно... синтезувати ті ізотопні суміші, які відповідають природному стану в хімічних елементах і в живих істотах... Автотрофність людства може бути створеною» [3, с. 308]. Нині нікого не дивують генетично змінені продукти харчування, консерванти, домішки, речовини тощо. Частина навколишнього середовища стала елементом суспільного виробництва, цим самим ставлячи нові запити до природи та розкриваючи власний соціокультурний потенціал. Дійсно, в еру нанотехнологій, коли вчені оперують окремими атомами, а медики здатні народити життя «в пробірці», заміщення природного штучним не має інтерпретуватись як втрата людиною зв'язку зі своєю біологічною основою. Процес формування комплексності вперше за історію цивілізації став невіддільним від процесів контингенції та диференціації зовнішніх і внутрішніх до соціуму систем та його мереж.

Висновки. Людство не має досвіду життя поза природою. Споконвіку вона була ресурсом, джерелом суспільного розвитку як науково-технічному, так і в соціокультурному аспектах. Навіть при освоєнні космосу найбільшою науковою проблемою стало збереження фізичного й психічного здоров'я людини. Проте на початку ХХІ ст. винятковість природи як єдиної незамінної основи забезпечення процесів життєдіяльності соціуму піддається сумніву. Інформатизація та комп'ютеризація відмежували людину від прямого контакту з природою, перетворивши останню на симулякр, віддалений від реалій життя настільки, що лише техногенні катаклізми та катастрофи здатні повернути інтерес до дбайливого природокористування.

На початку ХХІ ст. на статус зовнішнього стосовно суспільства середовища все з більшою очевидністю претендують глобальні інформаційні мережі, реалізуючи мрію філософів про «епоху ноосфери» (М. Моїсеєв). Це такий етапу історії людства, коли його колективний розум і колективна воля будуть здатними забезпечити коєволюцію природи й суспільства, їхнє поєднання в цілісну систему, в якій раціональність природокористування корелюватиме з творчою еволюцією. Остання, як відомо, стала предметом

наукового дослідження А. Бергсона, який, полемізуючи з класичним раціоналізмом, прагнув осмислити історію цивілізації не на основі категорій, а через зв'язок, перетин, проникнення усіх дотичних сфер буття людини, суспільства і природи. І хоча французький мислитель безпосередньо не торкався аналізу мережевої соціальної інфраструктури, його висновок щодо перегляду принципів інтеграції відношень між фактами [2, с. 346–347] має важливе значення при виявленні соціокультурного потенціалу глобальних інформаційних мереж. Адже, в умовах тотальної трансформації соціально-політичного й культурно-історичного просторів цінним є не лише усвідомлення наявної диференціації соціальних норм, пріоритетів і диспозицій, а й причин їх прийняття та ефективності для подальшого суспільного розвитку.

Список використаних джерел

1. Ахутин А. В. Понятие «природа» в Античности и в Новое время («фюзис» и «натура») / А. В. Ахутин. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция / А. Бергсон; Пер. с франц. В. А. Флеровой. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 384 с.
3. Вернадский В. И. Живое вещество и биосфера / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1994. – 671 с.
4. Дергачева Е. А. Феномен глобализации в контексте техногенного социоприродного развития: автореф. дис. ... докт. филос. наук: 09.00.11 / Е. А. Дергачева. – М., 2013. – 42 с.
5. Жданов Г. Б. Размышления о статусе физики в мировой культуре / Г. Б. Жданов // Физика в системе культуры. – М.: ИФРАН, 1996. – С.21–37.
6. Луман Н. Дифференциация / Н. Луман; Пер. с нем. Б. Скуратова. – М.: Логос, 2006. – 320 с.
7. Назарчук А. В. Учение Никласа Лумана о коммуникации / А. В. Назарчук. – М.: Весь мир, 2012. – 248 с.
8. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Под ред. В. С. Степина. – М.: Мысль, 2001. – Т.3. – 692 с.
9. Пригожин И. Очеловечивание человека, креативность природы и креативность человека / И. Пригожин // Вызов познанию. – М.: Наука, 2004. – С.250–260.

References

1. Ahutin A. V. Ponyatie «priroda» v Antichnosti i v Noveoe vremya («fyuzis» i «natura») / A. V. Ahutin. – M.: Nauka, 1988. – 208 s.
2. Bergson A. Tvorcheskaya evolyutsiya / A. Bergson; Per. s frants. V. A. Flerovoy. – M.: «KANON-press», «Kuchkovo pole», 1998. – 384 s.
3. Vernadskiy V. I. Zhivoe veschestvo i biosfera / V. I. Vernadskiy. – M.: Nauka, 1994. – 671 s.
4. Dergacheva E. A. Fenomen globalizatsii v kontekste tehnogenno sotsioprirodnogo razvitiya: avtoref. dis. ... dokt. filoz. nauk: 09.00.11 / E. A. Dergacheva. – M., 2013. – 42 s.
5. Zhdanov G. B. Razmyshleniya o statuse fiziki v mirovoy kulture / G. B. Zhdanov // Fizika v sisteme kul'tury. – M.: IFRAN, 1996. – S.21–37.
6. Luman N. Differentiatsiya / N. Luman; Per. s nem. B. Skuratova. – M.: Logos, 2006. – 320 s.
7. Nazarchuk A. V. Uchenie Niklasy Lumana o kommunikatsii / A. V. Nazarchuk. – M.: Ves mir, 2012. – 248 s.
8. Novaya filosofskaya entsiklopediya: v 4 t. / Pod red. V. S. Stepina. – M.: Myisl, 2001. – T.3. – 692 s.
9. Prigozhin I. Ochelovechivanie cheloveka, kreativnost prirody i kreativnost cheloveka / I. Prigozhin // Vyzov poznaniyu. – M.: Nauka, 2004. – S.250–260.

Iagodzinskyi S. M., PhD (Philosophy) Associate Professor, National Aviation University (Ukraine, Kyiv), sophist@nau.edu.ua

Social and synergistic background of global information networks complexity

The concept of nature as an object of social and philosophical discourse is studied. It was found that the nature of the information society is an environment conservation rational outlook. Nature makes the identity of a network-type patterns take into account the external environment. It gives the reason to figure out that the beginning of the XXI century for society is environment in form of global information

networks. Networks are considered to be rational cognitive strategies and together with the nature form the field of complexity. It is proved, that complexity is able to carry out the procedure of differentiation of social space only if it is self-organized.

Keywords: global information network, self-organized, information society, nature, coevolution.

Ягодзинский С. Н., кандидат философских наук, доцент, Национальный авиационный университет (Украина, Киев), sophist@nau.edu.ua

Социально-синергетические предпосылки комплексности системы глобальных информационных сетей

Исследован концепт природы как объекта социально-философского дискурса. Установлено, что в информационном обществе природа является средой сохранения рационального миропонимания. Она заставляет личность сетевого типа учитывать закономерности внешней среды. Это позволило выдвинуть гипотезу о том, что для общества начала XXI века средой также являются глобальные информационные сети. Они несут в себе рациональные познавательные стратегии и вместе с природой образуют поле комплексности (в толковании Н. Лумана). Показано, что комплексность способна осуществлять процедуру дифференциации социального пространства только при условии его самоорганизации.

Ключевые слова: глобальная информационная сеть, информационное общество, социальная самоорганизация, природа, коэволюция.

***

УДК 339.9(477)

Олексенко Р. І., доктор філософських наук, професор, доцент кафедри філософії, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького (Україна, Мелітополь), roman.xdsl@rambler.ru

РЕЛІГІЙНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДПРИЄМЦЯ

Розвиток гуманної, вільної і відповідальної особистості підприємця безпосередньо пов'язаний із системою його духовних цінностей, що протистоять утилітарно-прагматичним цінностям. Процес релігійної соціалізації, як і будь-якої іншої (політичної, етнічної), має активний характер. Свідомість особистості відіграє тут вирішальну роль, відображаючи форму і зміст маніпулятивних впливів соціального середовища. У процесі релігійної соціалізації підприємець виступає як складова суспільного процесу. Вона є одночасно і об'єктом, і суб'єктом суспільних відносин. Духовність так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі, зосередженість на моральній культурі людства.

Ключові слова: особистість, релігія, Бог, суспільство, релігійна соціалізація, бізнес.

Принципи і норми сучасного підприємництва (в якості складової частини громадянського суспільства) в Україні самі собою утвердитися не зможуть. Їх утвердження варто розпочати з віднайдіння шляхів формування релігійної свідомості особистості, яка допомогла б осмислити феномен «особистості» в системі суспільно-політичної і професійної реалізації підприємця.

Релігійна соціалізація – це процес, за допомогою якого суспільство передає від покоління до покоління систему релігійної орієнтації, знань, настановлень, набутих за період життєтворчості індивіда, нації, людства. Релігійна соціалізація особистості підприємця тісно пов'язана з виробленням такого поняття, як «релігієзнавча культура», оскільки саме вона орієнтує особистість на ознайомлення і засвоєння загальноновизнаних релігійних засад, принципів і норм, набутих людством, і тих принципів, які є канонічними в системі функціонування того чи іншого типу релігії.

Необхідно визнати, що в період зростання інтересу громадян до релігії процес релігійної соціалізації особистості підприємців не може розглядатися ізольовано, без одночасного аналізу як особливості самого підприємця,

так і тієї конкретної релігійної, соціально-політичної і економічної реальності, до якої він включений [8, с. 114].

Процес соціалізації особистості підприємця складний. Він триває впродовж усього свідомого життя підприємця і залежить від обставин, пов'язаних з соціально-політичними і правовими засадами суспільства. Універсальне завдання релігійної соціалізації особистості підприємця – сформувати у підприємців, що вступають у світ релігійного буття, почуття лояльності й відданості релігійним ідеалам.

Досить проблемним є процес релігійної соціалізації молодих підприємців в країнах пострадянського простору. Адже понад 70 років воявоначного атеїзму зробили багато для бездуховного буття в соціумі, і це найбільш позначилося на людях середнього і молодого віку. Саме у людей цих категорій них змінилися ціннісні орієнтації, викликані складнощами буття в Україні.

Нині цінності стали предметом вільного вибору. Сучасна людина втратила віру в безумовну цінність ідеалів, що їх формувала (чи формує) ідеологія. Така ситуація порушує душевний спокій людини, котра жила в лещатах ідеологічних стереотипів, і штовхає її на пошук нових смисложиттєвих цінностей і світоглядних орієнтирів. Тому є потреба в ідеологічному осмисленні національної ідеї в рамках плюралізму, гуманізму, духовності, громадянськості та високої моральності [3, с. 65].

Релігія завжди була своєрідною духовно-моральною опорою суспільства, за допомогою якої зберігалися й передавалися від покоління до покоління моральні норми і принципи, традиції, звичаї і обряди, національні святині. Релігія давала і продовжує давати відповіді на одвічні питання внутрішнього стану людини, найпотаємніші сторони її буття. Вона дбає про людські душі так, як цього не може зробити жодна світська інституція. Без релігійної свідомості ніколи не утвердяться принципи і норми громадянського суспільства і сучасного підприємництва в Україні [6, с. 37].

В Україні недостатньо уваги приділяється питанням гуманності та духовності в бізнесі. Проблеми прибутку, сплати податків, розширення сфери свого бізнесу забирають у бізнесменів багато часу, а на милосердя, меценатство не залишається ні часу, ні кошт. Якщо духовність стає стрижнем особистості підприємця, вона міститься у його свідомості та самосвідомості, віддзеркалює найбільш актуальні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до себе самого. Але, на жаль, сьогодні ми маємо багато прикладів, коли в погоні за наживою, грошима люди стають духовно бідними, егоїстичними, проявляють агресивність, неповагу до суспільства, інших людей.

Формування високодуховної особистості підприємця – проблема державного рівня. Державі, суспільству слід послідовно і наполегливо вдосконалювати організацію управління процесом становлення ринкових відносин, впроваджувати демократизацію в усі сфери суспільної діяльності, проводити політику оновлення і подальшого розвитку української культури, відроджувати та повертати раніш загублені духовні цінності українського народу, відновлювати авторитет сім'ї, школи, забезпечувати їх пріоритетну роль у духовному житті українського суспільства, оволодівати кращими сучасними духовними надбаннями.